

بررسی مقابر پادشاهان صفویه ی مدفون در حرم حضرت معصومه(ع)

پدیدآورنده (ها) : سیدبنکدار، دکتر سیدمسعود؛ امامی جمعه، وحید
تاریخ :: نشریه تاریخ اندیش :: تابستان 1397، سال اول - شماره 1
از 21 تا 46

آدرس ثابت : <https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/1497789>

دانلود شده توسط : وحید امامی جمعه
تاریخ دانلود : 21/11/1399

مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی (نور) جهت ارائه مجلات عرضه شده در پایگاه، مجوز لازم را از صاحبان مجلات، دریافت نموده است، بر این اساس همه حقوق مادی برآمده از ورود اطلاعات مقالات، مجلات و تألیفات موجود در پایگاه، متعلق به "مرکز نور" می باشد. بنابر این، هرگونه نشر و عرضه مقالات در قالب نوشتار و تصویر به صورت کاغذی و مانند آن، یا به صورت دیجیتالی که حاصل و بر گرفته از این پایگاه باشد، نیازمند کسب مجوز لازم، از صاحبان مجلات و مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی (نور) می باشد و تخلف از آن موجب پیگرد قانونی است. به منظور کسب اطلاعات بیشتر به صفحه [قوانین و مقررات](#) استفاده از پایگاه مجلات تخصصی نور مراجعه فرمائید.

پایگاه مجلات تخصصی نور

www.noormags.ir

بررسی مقابریادشاهان صفویه ی مدفون در حرم حضرت

معصومه (ع)

دکترسید مسعود سید بنکدار

استادیار گروه تاریخ دانشگاه اصفهان

وحدید امامی جمعه

پژوهشگر تاریخ

چکیده

پس از درگذشت حضرت معصومه (ع) در قم این شهر تبدیل به یکی از مهم‌ترین زیارتگاه‌ها و مراکز شیعی در ایران گردید. با رسمی شدن مذهب تشیع در ایران توسط شاه اسماعیل اول صفوی، این شهر و حرم مطهر آن بیش از پیش مورد توجه قرار گرفت. به گونه‌ای که پس از شاه عباس اول، کلیه پادشاهان صفوی که شامل شاه صفی، شاه عباس دوم، شاه سلیمان و شاه سلطان حسین می‌باشند، حرم مطهر حضرت معصومه را به عنوان مدفن خود برگزیدند. نظریه بی‌حرمتی ازبکان به مقبره‌ی شاه طهماسب اول در مشهد، از آن پس سعی می‌شد محل دفن جنازه‌های شاهان صفوی در مناطق مرکزی ایران باشد تا از آسیب مصون بماند، به طوری که بواسطه‌ی گفته‌ی اسکندر بیگ ترکمان، در طی جریان کاشان به عنوان مدفن شاه عباس اول معین شد. در هر صورت، انتخاب قم و حرم مطهر برای مدفن چهار شاه مذکور باعث گردید تا جدای از توجهات سیاسی به این شهر، بناها و آثار ارزشمند معماری نیز بر سایر مفاخر موجود در حرم افزوده گردد. از آنجا که بررسی و شناسایی مقابر شخصیت‌های مهم تاریخی یکی از مباحث مهم تاریخی به‌شمار می‌رود، مقاله‌ی پیش‌رو بر آن است تا با تکیه و استفاده از منابع ارزشمند تاریخی و تطبیق آنها با مشاهدات میدانی، به شناسایی و بررسی مقابر سلاطین صفویه در قم پردازد. روش تحقیق در این مقاله به صورت میدانی و کتابخانه‌ای و تطبیق و تحلیل منابع موجود، به خصوص منابع اصلی بوده است. در این تحقیق تاریخی پس از جمع‌آوری اطلاعات لازم، به سازمان‌دهی اطلاعات و تجزیه و تحلیل و سرانجام استنتاج آنها پرداخته شده است.

واژگان کلیدی:

مقابر، پادشاهان، صفویه، قم، حرم حضرت معصومه.

مقدمه:

پس از عزیمت امام هشتم شیعیان به خراسان گروه زیادی از علویان و خاندان آن حضرت به جهت دیدار امام عازم خراسان گردیدند. یکی از این افراد حضرت فاطمه معصومه (ع)، خواهر حضرت امام رضا (ع) بود. در جریان سفر، حضرت معصومه در قم بیمار شده و در سال ۲۰۱ هجری قمری در این شهر وفات یافت. با گذشت زمان مزار مظهرایشان مبدل به یکی از زیارتگاه‌های شیعیان و مرکز تجمع آنان گردید.

با رسمی شدن مذهب تشیع در ایران عصر صفوی و توجه بیش از پیش پادشاهان این سلسله به مراقد ائمه‌ی شیعه و امام‌زادگان، براهمیت این مراکز افزوده گردید. شهر قم به واسطه‌ی وجود حرم حضرت معصومه (ع) یکی از این مراکز بود که مورد توجه پادشاهان صفویه قرار گرفت و در طول حکمرانی این سلسله اقدامات گوناگون عمرانی در حرم مظهر صورت پذیرفت.

از آنجا که قدرت خاندان صفویه از میان خانقاه شیخ صفی‌الدین اردبیلی برخاسته بود و آنان خود را به عنوان مرشد کامل و رهبر طریقت صفویه معرفی می‌نمودند، در آن دوره خانقاه و مقبره‌ی خاندان صفویه به مانند یکی از مهم‌ترین اماکن مقدس به شمار می‌رفت. به طوری که موسس این سلسله، شاه اسماعیل اول، در این مقبره‌ی خاندانی به خاک سپرده شد. اما خطری که می‌توانست پیوسته این مجموعه را تهدید کند، خطر تهاجم دشمن اصلی صفویان، امپراتوری عثمانی، بود. با درگذشت شاه طهماسب اول، پیکر او به حرم مظهر حضرت امام رضا (ع)، در مشهد، انتقال داده شد. اما این مکان نیز تا مدت‌ها مورد هجوم و تعرض دشمنان شرقی صفویان، ازبکان، قرار می‌گرفت. به گونه‌ای که در حمله‌ی ازبک‌ها به فرماندهی عبدالؤمن خان ازبک به خراسان و تعرض آنان به حرم مظهر امام رضا در سال ۱۰۰۴ هجری قمری، مقبره‌ی شاه طهماسب نیز مورد بی‌حرمتی قرار گرفت (ترکمان، ۱۳۸۲: ج ۲ / ۵۲۷). به این واسطه خاطره‌ی این اتفاق بعدها باعث گردید که سایر سلاطین صفوی، مناطق مرکزی را برای محل تدفین خود تعیین نمایند. برای نمونه، پس از درگذشت شاه عباس اول، بازماندگان او از بیم هتک حرمت به جنازه‌ی او، شش تا دوازده تابوت آماده کردند تا هر کدام را به یکی از شهرهای مقدس بفرستند تا برای کسی مشخص نباشد که جنازه‌ی او دقیقاً در کجا دفن می‌شود (شاردن، ۱۳۷۲: ج ۲ / ۵۳۱). اما به واسطه‌ی نوشته‌های اسکندر بیگ ترکمان که از نزدیکان شاه عباس به شمار می‌رفت، مشخص می‌گردد که جنازه‌ی شاه در امام‌زاده حبیب بن موسی در کاشان به امانت‌گذارده شد تا بعدها به یکی از مشاهد متبرکه انتقال یابد که این امر نیز محقق نگردید (ترکمان، ۱۳۸۲: ج ۳ / ۱۰۷۹). پس از شاه عباس اول، نظریه موقعیت قرارگیری شهر قم در مرکزیت ایران کلیه‌ی پادشاهان پس از وی، در حرم حضرت

معصومه دفن گردیدند و به واسطه‌ی قرار گرفتن مقابر پادشاهان در حرم حضرت معصومه، بناها و آثار ارزشمند دیگری به مجموعه‌ی حرم مطهر اضافه گردید.

مقاله‌ی پیش رو سعی دارد با استفاده از منابع تاریخی و مشاهدات میدانی سیر تطور و تغییرات تاریخی مقابر مذکور را بررسی نماید. پیش از این سه کتاب تربت پاکان نوشته‌ی سید حسین مدرسی طباطبایی، چاپ ۲۵۳۵ (۱۳۵۵ خورشیدی) و گنجینه آثار قم نوشته‌ی عباس فیض قمی، چاپ ۱۳۴۹ و تاریخ قم نوشته‌ی محمد حسین ناصرالشریعه، چاپ ۱۳۴۲، به توصیف ظاهری مقابر مذکور پرداخته بودند. این مقاله برآن است، تا ضمن بررسی وضعیت فعلی مقابر مزبور با مطالعه‌ی منابع تاریخی به پژوهشی دقیق‌تر از سابقه‌ی شکل‌گیری و تغییرات مقابر مذکور بپردازد.

مقبره‌ی شاه صفی

شاه صفی ششمین پادشاه سلسله‌ی صفویّه است. وی، که نواده‌ی شاه عباس اول و جانشین او می‌باشد، از سال ۱۰۳۸ تا سال ۱۰۵۲ قمری نزدیک ۱۵ سال سلطنت نمود. او هنگامی که از اصفهان برای استرداد قندهار در حرکت بود، با رسیدن به کاشان بر اثر افراط در شرب خمردر سنه هزار و پنجاه و دو درگذشت. (وحید قزوینی، ۱۳۸۳: ۳۰۶؛ پیرنیا و اقبال آشتیانی، ۱۳۸۰: ۶۹۴). پس از تصمیم‌گیری امرای وی، قرار شد سه نعش را نقل اماکن مشرفه نمایند: یکی به سوی نجف، دیگری به سمت مشهد و یک جنازه‌ی دیگر را روانه‌ی قم نمودند (شاملو، ۱۳۷۱: ج ۱/ ۲۶۲). قول مشهور آن است که «نعش مطهر آن حضرت را» (وحید قزوینی، ۱۳۸۳: ۳۰۷) به دارالمومنین قم بردند و «در آن ارض مقدس مدفون گشت». (همان: ۱۳۸۳: ۳۰۷) وقتی که شاه عباس دوم زمام امور را در دست گرفت و «بعد از فراغ مهمات قواعد ملک‌داری و فرمان‌روایی» (همان: ۱۳۸۳: ۳۳۸)، به سمت قم حرکت کرد و «از گرد راه به طواف آستانه‌ی مقدسه‌ی معصومه علیها و علی ابائها الصلو والتحی و مضجع منور نواب خاقان رضوان مکانی مشرف گردیدند». (همان: ۱۳۸۳: ۳۳۸) در اطراف حرم مظهرکه اتاق‌های مخصوصی برای اطعام رایگان به مسکینان و غریبان ایجاد شده، (کاری، ۱۳۴۸: ۵۵) بنا به فرمان شاه «سه روز متوالی الایام و الیالی خوانسارالاران در آستانه‌ی ملایک آشیانه‌ی معصومه - علیها الف تحیه - به بسط بساط نعم بی پایان پرداخته، گرسنه چشمان خوان احسان را بر آن مواید بز و امتنان میهمان سازند و ثواب آن انعام عام را به روح مطهر نواب خاقان رضوان مکان که میهمان آن روضه‌ی قدس نشان بودند فرمودند» (واله قزوینی اصفهانی، ۱۳۸۲: ۵۳۹) و «به جهت آنکه خیراتم و قاعده‌ی احسان اکمل باشد، به جهت پژوهش احوال

آن ملک دل‌پذیر، داروغگی آنجا به حسین قلی بیگ قورچی شمشیر تفویض یافته، امر فرمودند که چون این ارض مظهر، مضجع آن خاقان عدالت‌پرور است... ایادی ارباب جوراعتساف را از گریبان ضعفای و ملهوفین کوتاه و کشیده دارد، در امور دادرسی و خداترسی دقیقه‌ای فوت و فروگذاشت ننماید....» (وحید قزوینی، ۱۳۸۳: ۳۴۳ و ۳۴۴).

مقبره‌ی شاه صفی که هم اکنون در قسمت زنانه می‌باشد، در میان در جنوبی ورودی به ضریح مظهر قرار دارد و در واقع در جهت شمال شرقی مقبره‌ی شاه عباس دوم است. این مقبره «از چهار سو دری دارد، یکی به مقبره‌ی فاطمه و یکی به مقبره‌ی شاه عباس و دوتای دیگر هر کدام به حجره‌ای باز می‌شود.» (کارری، ۱۳۴۸: ۵۶). دری که به مقبره‌ی حضرت معصومه باز می‌شده، یک در مشبک برنجی و گوی‌دار بوده است. بعدها این درب برای جلوگیری از ازدحام جمعیت از اینجا برداشته می‌شود (فیض قمی، ۱۳۴۹: ج ۱/ ۴۵۱). این مقبره دارای روپوشی از پارچه‌ی زربافت و همچنین روپوشی ارغوانی رنگ بوده که با تارهای طلا ملیله‌کاری شده بوده است. در پایین این روپوش نواری ابریشمین قرار داشته که از «حلقه‌های زرینی که با گیره‌های طلا به قالی متصل شده، می‌گذرد و قالی و روپوش را به هم متصل می‌کند.» (شاردن، ۱۳۷۲: ج ۲/ ۵۲۹ و ۵۳۰) در آن دوره در مقابل مقبره، میزی ساخته شده از چوب‌های معطر قرار داده شده بود، که قابلیت باز و بسته شدن و کوچک و بزرگ نمودن، داشت و بر روی طاقچه‌هایی که با پارچه‌های زربفت پوشیده شده، کتاب‌های مذهبی موجود بوده است (شاردن، ۱۳۷۲: ج ۲/ ۵۳۰).

Sépulchre de Safi Premier

تصویر مقبره‌ی شاه صفی در اطلس سفرنامه‌ی شاردن
(۴۵۰: ۱۸۱۱, VOYAGES, DU CHEVALIER CHARDIN)

«نزدیک مدخل، اتاقی ست که مخصوص نگهداری تزیینات و نفایس می‌باشد... سطح مخازن، دالان‌ها، و بارگاه همه پوشیده از قالی‌های زیبا و گرانبه‌است. اما در آرامگاه قالی‌های زرتار ابریشمین گسترده شده‌ست... قسمت‌های پایین بارگاه با سنگ‌های بزرگ سماق که با طلا و لاجورد آذین یافته، پوشید شده‌ست... پایین بارگاه بیست و چهار پنجره در دو ردیف تعبیه شده؛ بزرگ‌ترین آنها رو به باغی خوش منظر گشوده می‌شود و یکی که کوچک‌تر، رو به بارگاه دارد. همه‌ی پنجره‌ها با شیشه‌های بلورین، که با طلا و لاجورد تزیین یافته، در قاب‌های سیمین توپر جا دارد.» (شاردن، ۱۳۷۲: ج ۲/ ۵۲۶ و ۵۲۹) بنا به گفته‌ی شاردن چندان طلا و لاجورد به کار رفته بوده، که بیننده تصور می‌نمود همه‌ی بنا از زر و لاجورد ساخته شده‌است (شاردن، ۱۳۷۲: ج ۲/ ۵۲۶). بعد از مرگ شاه صفی، شاه عباس دوم دستور به ساخت یک ایوان و مدخل ورودی به مقبره‌ی شاه صفوی داد که قبلا صحن زنانه نامیده می‌شده و زنان از اینجا وارد حرم مظهر می‌شدند. بعد از افتتاح موزه‌ی آستانه در سال ۱۳۱۴ خورشیدی نام آن به صحن موزه تغییر کرد. این مدخل که راهرویی به سالن موزه داشته، دارای کاشی معرق و کتیبه‌ای به خط نستعلیق زرد بوده‌است که دوازده بیت بر آن نوشته شده‌بوده که بخشی از آن آورده می‌شود:

زائران را ازصریر در رسد برگوش جان صحن ایوان رفیعش مهبط کروبیان شد سرفراز مهم تولیت جمشید خان تا مگر همچون حرم گردد مطاف انس و جان باد یارب تا ابد از عمر و شاهی کامران مهبط صفح‌الهی مرقد صاحب‌قران»	«هذه جنات عدن فادخلوها خالدین خشت ایوان بلندش غیرت خورشید و ماه ز التفات پادشاه صورت و معنی صفی شد تمام از معجز اقبال شاهی این بنا کرد بنیان اساسی بارگاهی کز شکوه این رقم زد از پی تاریخ معمار قضا

«۱۰۷۷» (ناصرالشریعه، ۱۳۴۲: ۹۴ و ۹۵ و ۱۱)

کتیبه‌ی ذکر شده پیش از آن که ایوان و مدخل ویران شود به سردر بقعه‌ی شاه سلیمان و شاه سلطان حسین انتقال داده می‌شود (مدرسی طباطبایی، ۲۵۳۵: ج ۱/ ۱۱۵). اما این کتیبه هم اکنون نیز در اینجا موجود نیست و احتمالاً در حین تغییراتی که انجام می‌شده، ویران شده‌است.

در قسمت پایین بقعه‌ی شاه صفی، کتیبه‌ای که متن آن سوره‌ی جمعه به خط ثلث محمد رضا امامی اصفهانی بوده‌است. در سال ۱۳۱۸ قمری به دستور میرزا علی اصغر خان امین‌السلطان، کتیبه‌ای جدید به

جای آن قرار می‌دهند (مدرسی طباطبایی، ۲۵۳۵: ج ۱/۱۱۳). مقبره‌ی شاه صفی، در حین تعمیرات حرم مطهر، در زمان فتحعلی شاه، از بین رفت و آن را با سطح زمین صاف کردند (ناصرالشریعه، ۱۳۴۲: ۱۰۹). صندوقِ منتبت و خاتم روی مقبره، که در اطراف آن آیاتی از سوره‌ی «یس» به خط ثلث محمدرضا امامی اصفهانی نوشته شده است، نیز، از روی آن برداشته شد (مدرسی طباطبایی، ۲۵۳۵: ج ۱/۱۱۳) و هم اکنون در موزه‌ی آستانه قرار دارد.

صندوق قبر شاه صفی در موزه‌ی آستانه

فرش ابریشمی - دوره صفوی

روپوش صندوق قبر شاه صفی

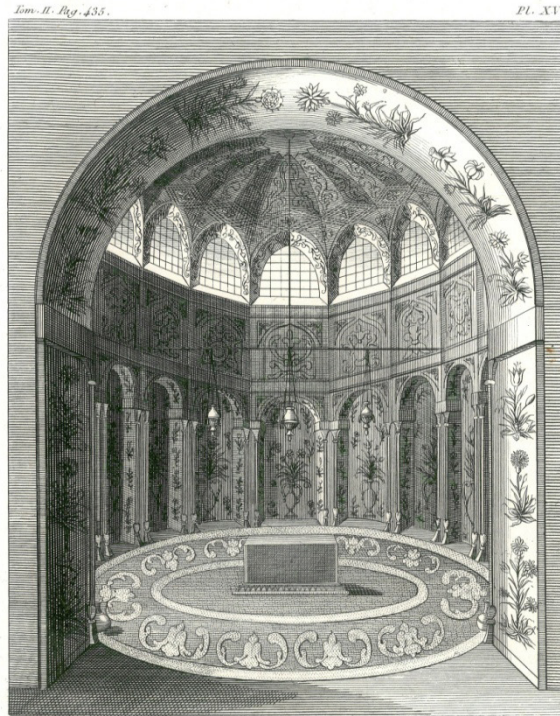
مقبره‌ی شاه عباس دوّم

شاه عباس دوّم، فرزند شاه صفی، در ۱۸ جمادی الثانی ۱۰۴۲ متولد گردید. پس از فوت پدرش در سال ۱۰۵۲ جان‌نشین وی شد و تا سال ۱۰۷۷ قمری سلطنت نمود. وی در اواخر عمرش به بیماری سختی مبتلا شد (کمپفر، ۱۳۵۰: ۴۰ و ۴۱). او، پس از آنکه بیماری خود را بدون درمان دید، از شرب مسکرات توبه نمود و هشت روز قبل از فوتش تصمیم گرفت از مازندران به خراسان به جهت زیارت حرم حضرت رضا (ع) عزیمت نماید (شاملو، ۱۳۷۴: ج ۲ / ۱۶-۱۸). در نواحی دامغان «مرض بر مزاج او مستولی گردیده، لهنذا از خوردن شراب، تائب گشت و بعضی وصایا دایره به بذل خیرات و مبرات نموده. شب سه شنبه بیست

و پنجم ربیع‌الاول در منزل خسروآباد دامغان، داعی حق را لبیک اجابت گفت» (اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۷: ج ۲/ ۹۷۱) و نعش او را در سیزدهم ربیع‌الثانی داخل قم نمودند و فردای آن روز در بقعه‌ی منوره حضرت معصومه (س) به خاک سپردند (شاملو، ۱۳۷۴: ج ۲/ ۳۰).

برای توصیف و ذکر مقبره و بقعه‌ی شاه صفی و شاه عباس دوم، مفصل‌ترین گزارش از آن شاردن است، که خود شخصا آنجا را مشاهده کرده و به نکات زیادی اشاره می‌کند. وی پس از توصیف محوطه و بارگاه حضرت معصومه (ع)، به دو ساختمان اطراف آن اشاره می‌کند که «سردر این دو آرامگاه کوتاه‌تر و کم‌پهن‌تر از مدخل بارگاه حضرت فاطمه است» (شاردن، ۱۳۷۲: ج ۲/ ۵۲۶). درهای آن از صفحه‌های سیمین پوشیده شده بوده است. هردو بنا از نظر وسعت برابر بودند و هردو در آخردالانی واقع شده بوده‌اند. مزار شاه صفی چهار ضلعی غیرمنظم بوده که هم اکنون بواسطه‌ی تغییراتی که انجام شده، این چهار ضلعی از بین رفته و مزار شاه عباس دوم دوازده ضلعی غیرمنظم می‌باشد اما بقعه و آرامگاه هردو از لحاظ زیبایی همانند یکدیگر بوده است (همان: ۱۳۷۲: ج ۲/ ۵۲۶).

شاردن با دیدن تزیینات فاخر این مقابر، چنان تحت تاثیر قرار می‌گیرد که می‌نویسد: «شکوه و عظمت و زیبایی این دو بنا در وصف نمی‌گنجد، و به راستی بی نظیر است... طاق‌ها و سقف‌ها در نهایت زیبایی و ظرافت ساخته، و چنان با نقوش طلا و لاجورد هنرمندانه پرداخته شده که چشم را خیره و بیننده را حیران می‌کند.» (همان: ۱۳۷۲: ج ۲/ ۵۲۶) در دوره‌ی صفویه کلیه‌ی ظروف و وسایل و ابزار مورد استفاده در این مقابر زرین و سیمین بوده است. وسایلی مانند شمعدان‌ها، گلاب‌دان، روغن‌دان، آتش‌دان، انبر و خاک‌انداز مخصوص بخاری، مجموعه‌های بزرگ طلا و یا حتی ظروفی که برای انداختن آب دهان و زباله استفاده می‌شد، همگی از طلا و نقره ساخته شده بودند. (همان: ۱۳۷۲: ج ۲/ ۵۳۰)

Tombeau d'Abbas II.

تصویر مقبره‌ی شاه عباس دوم در اطلس سفرنامه‌ی شاردن
(۴۳۵:۱۸۱۱, VOYAGES, DU CHEVALIER CHARDIN)

مقبره‌ی شاه عباس دوم در زاویه‌ی جنوب غربی مقبره‌ی شاه صفی و حرم (مسجد امام خمینی فعلی) واقع شده که ارتفاع بقعه ۱۲ متر و پهنای آن ۸ متر است. «آزاره‌ی بقعه تا بالای کمر بندی به بلندی ۳/۷۰ متر قطعات بزرگ مرمر است که در پایه‌ها (فواصل صافه‌ها) به شکل ستون حجاری شده و در صافه‌ها با نقوشی رنگین از طلا و لاجورد به شکل گل و بوته آراسته گردیده... و با همان نقش‌های رنگین و زیبا، دو راهرو بقعه به حرم و رواق جنوبی را نیز زینت داده است.» (شاردن، ۱۳۷۲: ج ۲/ ۱۱۳ و ۱۱۴) کتیبه‌ی سوره‌ی جمعه به خط ثلث محمد رضا امامی در بالای آزاره بر سنگ مرمر قرار دارد که در پایان، سال «سبع و سبعین و الف» (همان: ۱۳۷۲: ج ۲/ ۱۱۴) همراه با نام محمد رضا امامی نگاشته شده است، که اکنون همچنان در

همان مکان باقی مانده و برگرداگرد بقعه کتیبه‌ای به خط ثلث طلایی شامل سوره‌ی قیامت و آیه‌ی نور ایجاد شده است (همان: ۱۳۷۲: ج ۲/۱۱۴؛ ناصرالشریعه، ۱۳۴۲: ۹۵). همچنین دالان آرامگاه برجستگی ستون‌مانندی داشته که برآن اشعاری به زر، در مدح حضرت علی (ع) نوشته شده بوده است، که سراینده‌ی آن حسن قاضی است. این شعرهفت بند داشته که بند اول در ستایش و نعت پیامبراکرم (ص) و شش بند دیگر در مدح حضرت علی (ع) بوده است (شاردن، ۱۳۷۲: ج ۲/۵۲۹). در قسمت بالاتر بقعه، اکنون ۱۲ پنجره‌ی چوبی گره‌چینی مزین به شیشه‌های رنگی قرار دارد، که با پنجره‌های ترسیم شده در تصویر سفرنامه‌ی شاردن تفاوت دارد و خوشبختانه همچنان تزیینات روی دیوار این بقعه که شامل طرح‌های اسلیمی با رنگ‌های متفاوت و متنوع از جمله زرد، نارنجی، قرمز و گل و گیاه‌های کوچک و بزرگ به رنگ‌های مختلف است، باقی مانده است. گنبد نیز با اشکال هندسی رنگارنگی چشم بیننده را به خود معطوف می‌کند.

گنبد و دیوارهای مقبره‌ی شاه عباس دوم

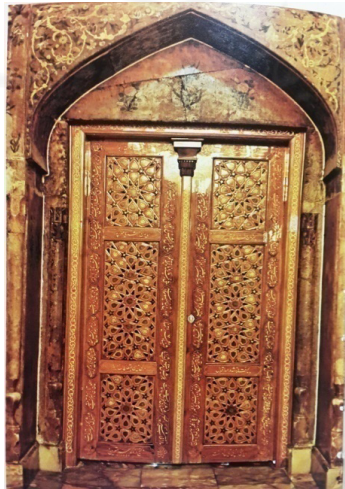
کتیبه سوره‌ی مبارکه‌ی جمعه به خط ثلث محمد رضا امامی

نقاشی‌های روی سطوح مرمر دیواره و سقف‌های مقبره‌ی شاه عباس دوم

درهای بقعه که با تزیینات خاتم بوده و اطراف آن اشعاری نگاشته شده، در سال ۱۳۵۱ هجری شمسی به موزه آستانه منتقل می‌شود و به جای آن درهای دیگری در اطراف بقعه نصب می‌شود.

یکی از درهای مقبره‌ی شاه عباس دوم متصل به مقبره‌ی شاه صفی

بلندی قبر شاه عباس دوم چهار، و پهنایش، چهار و درازایش هشت پا بوده است. سه قندیل طلای توپر سنگین بوسیله‌ی میله‌های سیمین از سقف آرامگاه آویزان می‌شده. مزار با کاشی‌هایی تزیین

یافته که روی آن با پارچه‌های زربفت و بسیار گران‌بهایی پوشیده می‌شده است. «گران‌بهاترین روپوش مرقد با منگوله‌های زرین روی مقبره تعبیه شده و پایین روپوش بزرگ، نوارهای ابریشمین زیبایی دارد که از حلقه‌های زرین توپر متصل به قالی، می‌گذرد و آن دورا به هم می‌پیوندد.» (شاردن، ۱۳۷۲: ج ۲/ ۵۲۹) در توصیف قالی‌های مربوط به بقعه‌ی شاه عباس دوم گفته شده است: «دو تخته قالی ویژه‌ی فرش گنبد شاه عباس، که چون پهلوی یکدیگر بگسترانند تمام سطح گنبد و صفا‌های شانزده گانه‌ی آن را می‌پوشانند. طول هریک ۸/۲۰ متر و عرضشان ۴/۱۰ متر می‌باشد و قسمت وسط آنها که جای مرقد است باز گذاشته‌اند. این قالی‌ها، دارای زمینه‌ی کرم رنگ و حاشیه‌ی آبی و نارنجی، متضمن شاخ و برگ و اشجار سرو و کاج و گل‌های متنوع سورمه‌ای که زیاده نفیس و ممتازند.» (فیض قمی، ۱۳۴۹: ج ۱/ ۶۵۰ و ۶۵۱) تعدادی از فرش‌ها و قالی‌های اطراف مقبره‌ی شاه عباس دوم که در گوشه‌ها پهن می‌شده است که در حدود ده تخته می‌باشند، هم اکنون در موزه قرار دارد و قابل مشاهده است. اما دو تخته قالی ذکر شده، که به صورت دو نیم دایره و ابریشمی و با ضخامت ۲ میلی‌متر که از کارهای درخشان استاد نعمت‌الله جوشقانی در دوران صفوی بوده است، (یوسف زاده، ۱۳۸۷: ۵۷). تا اوایل قرن ۱۴ هجری شمسی همچنان بر اطراف مقبره‌ی شاه عباس دوم پهن بوده، که بعداً از آنجا برداشته شد و هم اکنون در مخزن موزه‌ی آستانه نگهداری می‌شود و قابل دسترسی برای عموم نیست. روپوش مقبره نیز به صورت قالیچه‌ی ابریشمی، با الیاف گلابتون و دارای طرح گلدانی با نقوش گل و بوته آراسته شده است. استاد نعمت‌الله جوشقانی روپوش مزبور را در سال ۱۰۸۲ قمر بافته و زمینه‌ی آن، گلابتون ابریشمی است. وسط این قالیچه یک ترنج چهارگلدانی با شاخه‌ی نسترن قرار دارد. قالیچه‌ی مذکور، که به طول ۲/۸۷ و عرض ۱/۷۱ متر می‌باشد، اکنون در موزه‌ی آستانه حضرت معصومه (ع) نگهداری می‌شود.

قطعه‌ای از فرش‌های ابریشمی بافته شده برای مقبره‌ی شاه عباس دَومِ روپوش بسیار نفیس صندوق قبر شاه عباس دَوم

صندوق مسین برفراز قبر، قبلاً با صفحات طلایی آراسته و بخشی از پایه‌ی این صندوق از سنگ مرمر سفید بوده است، که اطراف آن به پهنای ده سانتی متر، این ابیات نگاشته شده بوده است:

چون منصب تولیت گرفت از انعام
با راستی این مزار را کرد تمام

«جمشید به اخلاص ز شاه اسلام
طاهر به نیابتش مشرف چون شد

.....

صندوق به سرکاری اوگشت تمام
یعنی صفی ثانی افلاک اساس
«صندوق مزار شاه عالم عباس»

از سیم و زر خزانه تحویلش داد
بر مرقد پاک پدر آن زبده‌ی ناس
صندوق چوساخت عقل تاریخش گفت

(مَدَرسِ طباطبایی، ۲۵۳۵: ج ۱/ ۱۱۴ و ۱۱۵؛ ناصرالشریعه، ۱۳۴۲: ۹۵)

بنابراین شخصی به نام طاهر بقعه‌ی شاه عباس دّوم در زمان خودش و صندوق مزار او، در زمان صفی دّوم یا همان شاه سلیمان ساخت و سپس بر مقبره‌اش قرارداد. همچنین به وسیله‌ی ماده تاریخ ذکر شده، مشخص می‌گردد که در سال ۱۰۷۸ هجری قمری ساخت صندوق شاه عباس دّوم به پایان رسیده است. این صندوق که از مس ساخته شده و پارچه‌های فولاد و کثیرالاضلاع منظم و غیر منظم با میخ‌های طلا بر آن کوبیده شده و بر آن نقش‌های زیبایی حکاکی کرده بودند (راهنمای قم با ۶۴ گراور و یک نقشه، ۱۳۱۷ شمسی: ۶۴). صندوق مذکور بنا به اطلاعات کتاب تربت پاکان تا سال ۱۳۵۵ شمسی در موزه‌ی آستانه قرار داشته (مدرسی طباطبایی، ۲۵۳۵: ج ۱ / ۱۱۴) ولی امروزه اطلاعی از موضع قرارگیری صندوق قبر شاه عباس دّوم و پایه‌های مرمر سفید کتیبه‌دار صندوق مذکور که در مطالب فوق به آنها اشاره شد، در دست نمی‌باشد.

لازم به ذکر است قبر این شاه صفوی نیز، هم اکنون صاف شده اما مدفن او که در مرکز بقعه قرار دارد، به وسیله‌ی یک سنگ مرمر بزرگ‌تر به رنگ متمایل به قهوه‌ای و قرمز، از سایر سنگ‌های کف بقعه متمایز شده و قابل شناسایی است. پیش از سنگ فرش نمودن امروزی این بقعه، کف آنجا با کاشی‌های خشتی فیروزه‌ای مفروش شده بوده است (راهنمای قم با ۶۴ گراور و یک نقشه، ۱۳۱۷ شمسی: ۶۴).

موضع قبر شاه عباس دوم

زمانی که ناصرالدین شاه برای دیدن آثار نفیس در قم، به آنجا سفر کرده بود، متولی باشی آستان مقدس حضرت معصومه، همراه خود «قرآن‌های نفیس و کتب دیگر زیبا، شمشیر، قمه و خنجرهای دسته‌ی مرصع با نیام‌های جواهرنشان و انواع زری و پارچه‌های گران بها» (ناصرالدین شاه قاجار، ۱۳۸۱: ۱۵۹) آورده بود: «در آن میان، قالیچه و سراندازهای مقبره شاه عباس جلوه‌گری می‌کرد. متولی باشی به عرض رسانید که دو تن ارمنی قالیچه را به سی هزار تومان خریدارند. شاه ابروها را درهم کشیده و گفت: «نفایس تاریخی را نباید به هیچ قیمت از دست داد و باید در نگاه‌داری آنها از جان و دل کوشید.» (همان: ۱۳۸۱: ۱۵۹) پس از مدتی دوباره ارمنیان خواستار خرید قالیچه با قیمت شصت هزار تومان شدند که این بار نیز شاه با عصبانیت این خواسته را رد کرد (همان: ۱۳۸۱: ۱۵۹).

در حرم حضرت معصومه قاریان متعددی بودند که به نوبت، شبانه‌روز قرآن می‌خواندند. بر سر قبر شاه صفی و شاه عباس دوم نیز به ترتیب دوازده و بیست و پنج نفر قاری به قرائت قرآن مشغول بودند (شاردن، ۱۳۷۲: ج ۲/ ۵۳۰). برای رسیدگی به این‌گونه امور و خدمات مربوط به آرامگاه‌ها سالانه مبالغی را خرج می‌کردند که برای مقبره‌ی شاه صفی هزار تومان و برای مقبره‌ی شاه عباس دوم هزار و پانصد تومان در نظر گرفته شده بود (همان: ۱۳۷۲: ج ۲/ ۵۳۱).

مقبره‌ی شاه سلیمان

شاه صفی دؤم ملقب و مشهور به سلیمان، فرزند شاه عباس دؤم و یک کنیز چرکسی بود، از آنجا که وی از ابتدای عمرش بیشتر زندگانی خود را در حرم سراطی کرده بود و تجربه‌ای از مملکت‌داری نداشت، بلافاصله پس از تاج‌گذاری اولیه‌اش در سال ۱۰۷۷ قمری به بیماری سختی گرفتار شد و وقایع ناگوار دیگری مانند گرانی و قحطی در کشور پدیدار گردید (تاورنیه، ۱۳۸۹: ۱۸۶ و ۱۸۷). از این رو به توصیه‌ی منجمان بار دیگر مراسم تاج‌گذاری برقرار نمود و نام خود را از صفی دؤم به شاه سلیمان تغییر داد (قزوینی، ۱۳۶۷: ۷۵). وی در اواخر سلطنتش به علت زیاده‌روی در شراب‌خواری، «امراض مختلفه بر مزاج [ش]» (حسینی فسایی، ۱۳۸۲: ج ۱/ ۴۹۰) پدیدار شد و در حرم خود در روز پنجشنبه پنجم ماه ذی‌حجه الحرام سال هزار و صد و پنج هجری در اصفهان در سن پنجاه و سه سالگی درگذشت گویند در هنگام مرگ، برخی نواب و آخوندها را جمع کرد و درخواست کرد پارچه‌ی سفیدی به عنوان کفن به او هدیه کنند تا آن را تبرکاً با خود ببرد (الحسینی خاتون‌آبادی، ۱۳۵۲: ۵۴۹؛ کاری، ۱۳۴۸: ۸۷ و ۸۸؛ نوایی، ۱۳۶۰: ۲۳۰). بعد از این که شاه را در باغ چهلستون و گلدسته غسل و کفن کردند، بعد از سه روز نعش او را با احترام و مراسمی مفصل روانه‌ی قم کردند. در هنگام تشییع او بسیاری از مقامات حکومتی، علما و سادات، زاهدان، رعایا و زنان، جنازه‌ی او را تا قم همراهی کردند و در نهایت در نزدیک حرم مطهر حضرت معصومه (ع) دفن شد. سپس به دستور حسین میرزا، ولیعهد شاه سلیمان، برای شادی روح شاه درگذشته به مدت ۶ روز در مساجد اصفهان به فقرا و علماء و امرا و شرفا و... بشقاب بزرگی از پلویا آش و آب می‌دادند (مستوفی، ۱۳۷۵: ۱۱۳ و ۱۱۴؛ موسوی فندرسکی، ۱۳۸۸: ۷۰-۷۲؛ الحسینی خاتون‌آبادی، ۱۳۵۲: ۵۴۹ و ۵۵۰؛ کاری، ۱۳۴۸: ۸۸).

بقعه‌ی شاه سلیمان در زاویه‌ی جنوب غربی بقعه‌ی شاه عباس دؤم قرار دارد. این بقعه به عرض ۵/۱۰ متر و طول ۸/۱۰ و ارتفاع از راه‌ی سنگ مرمر آن ۱/۳۰ متر همراه با نقش و نگاره‌هایی رنگین از گل و بوته آراسته بوده و بالای آن پس از گچ‌بری نقش و نگار، کتیبه‌ای سراسری از سوره‌ی حشر قرار داشته که نوشته‌ی ابوطالب الحسینی الخطیب القمی بوده و در سال ۱۱۰۷ به اتمام می‌رسد. سقف آن گچبری ساده و فاقد تزیین بوده است (مدرسی طباطبایی، ۲۵۳۵: ج ۱/ ۱۱۷). این ازاره‌های مرمر، که با طرح‌های گل و بوته نقاشی شده‌اند، اکنون به صورت ازاره در بخش‌هایی از دیواره‌های موزه‌ی حرم مطهر (در قسمت نمایش قرآن‌های نفیس) نصب گردیده‌اند. این مقبره دارای صندوقی چوبی و کنده‌کار شده، بوده است. (راهنمای قم با ۶۴ گراور و یک نقشه، ۱۳۱۷ شمسی: ۶۴).

آزاره‌های مرمرنقاشی شده متعلق به مقبره‌ی شاه سلیمان، در پس زمینه‌ی تصویرقرآن خطی قابل مشاهده است.

بنابر توصیفات موجود در کتاب بارگاه معصومه (ع)، چاپ ۱۹۷۱ میلادی، علی‌رغم این‌که گنبد شاه سلیمان به لحاظ معماری، مسجد بالاسرا را از شکل کامل مربع مستطیل خارج می‌نمود، با این‌همه تا آن سال‌ها به واسطه‌ی اهمیت معماری و تزیینات فاخر این بنا نظیر حجاری‌ها و گچ‌بری‌ها، ساختمان بقعه را حفظ نموده بودند. (سعادت، ۱۹۷۱ میلادی: ج ۱/ ۵۰). بقعه و مقبره‌ی شاه سلیمان هم‌اکنون ویران شده و اثری از آن نیست. اما خوشبختانه موضع قرارگیری قبر به واسطه‌ی مستندات موجود قابل شناسایی می‌باشد: براساس نقشه‌ی تاریخی موجود و پس از مشاهده‌ی میدانی و تطبیق آن نقشه با وضع موجود، از آنجا که دیواره‌های مقبره‌ی شاه عباس دوم تاکنون به صورت دست نخورده، باقی مانده است، مشخص می‌شود که مقبره‌ی شاه سلطان حسین با اندک فاصله‌ای به موازات مقبره‌ی آیت الله بهجت قرار گرفته، به طوری که در سمت راست (در جهت شرقی) مقبره‌ی شاه سلطان حسین، مقبره‌ی آیت الله منتظری قرار دارد. براساس همین مستندات ذکر شده، در راستای مقبره‌ی شاه سلطان حسین و به فاصله‌ی چند گام در سمت چپ آن (در جهت غربی)، مقبره‌ی شاه سلیمان قرار داشته که اکنون پس از تغییرات ایجاد شده، می‌توان گفت موضع قبرش در محوطه‌ی مسجد بالاسر قرار گرفته است.

بر روی قبر شاه سلیمان صندوقی از صفحات مسی بوده که اطراف آن را با کتیبه‌ای که بر روی صفحه‌ای فولادی بوده و خط را مشبک می‌کرده، تزیین می‌شده است. در اطراف این صفحات فولادی صفحه‌هایی از طلا بود، که در حین حمله افغانان به مقبره، آنها غارت شده و فقط صفحات فولادی آن باقی مانده (ناصرالشریعه، ۱۳۴۲: ۹۶ و ۹۷) که این صندوق نیز اکنون مفقود شده است.

مقبره‌ی شاه سلطان حسین

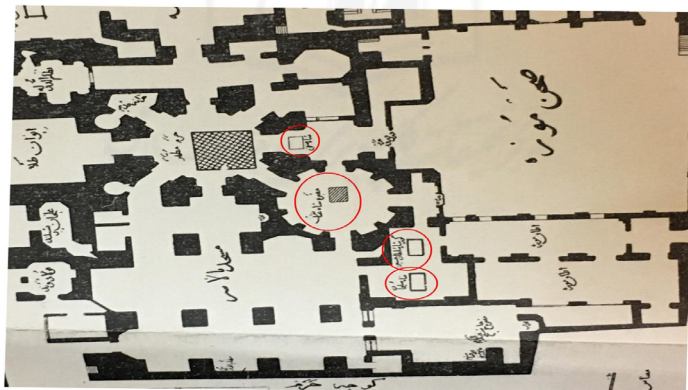
وی آخرین پادشاه سلسله‌ی صفویّه بود، که از سال ۱۱۰۵ تا ۱۱۳۵ قمری سلطنت نمود. پدر وی، شاه سلیمان، در زمان مرگش وصیت کرده بود: اگر طالب آرامش هستید، حسین میرزا و اگر خواهان افزایش قدرت سلطنت هستید، عباس میرزا را انتخاب کنید. پس از مرگ وی با نظر مریم بیگم، عمه‌ی شاه سلیمان، حسین میرزای ۲۶ ساله به شاهی انتخاب شد. اما پیش‌بینی شاه سلیمان درباره‌ی او اشتباه بود زیرا حمله‌ی افغانان به ایران در دوره‌ی وی به وقوع پیوست (قزوینی، ۱۳۶۷: ۷۶-۷۸).

سقوط صفویّه و مرگ آخرین شاه صفوی به واسطه‌ی حمله‌ی افغان‌ها به ایران صورت گرفت. بعد از مرگ محمود افغان و روی کار آمدن اشرف، عمر شاه مخلوع نیز به پایان رسید و اشرف «به رغم سوگندی که خورده بود، دستور داد تا شاه سلطان حسین را بکشند» (فلور، ۱۳۶۷: ۲۰) و سرش را از تنش جدا کرده و بدن بی سرش را در قم دفن کردند (فیض قمی، ۱۳۴۹: ۶۱۲). نظر به تسلط افغان‌ها و اوضاع نامناسب کشور باعث شد، برای این شاه مراسمی برگزار نشود. مقبره‌ی او در بقعه‌ی پدرش و دقیقاً در شرق مدفن شاه سلیمان قرار دارد. همچنین بر روی قبر او نیز صندوقی همانند صندوق شاه سلیمان قرار داشته است (ناصرالشریعه، ۱۳۴۲: ۹۶). اکنون مقبره‌ی این شاه صفوی نیز با سطح زمین صاف شده و باتوجه به تغییراتی که در اطراف حرم رخ داده، می‌توان گفت که مدفن او در نزدیکی و کنار مقبره‌ی آیت‌الله بهجت و آیت‌الله منتظری قرار دارد.

پس از مرگ شاه سلطان حسین و دفن او، یک مقبره‌ی دیگری در کنار مقابر شاهان صفوی افزوده شد، که جنازه ۳۱ نفر از شاهزادگان صفوی که به دستور محمود افغان به قتل رسیدند، در آن قرار داشته است. بعد از این دوره، بعضی از بازماندگان دودمان صفوی در این مزار دفن شدند از جمله: همسر شاه سلطان حسین و مادر طهماسب دّوم (مدرسی طباطبایی، ۲۵۳۵: ج ۱ / ۲۵ و ۲۶).

موضع قبر شاه سلطان حسین و شاه سلیمان صفوی

نقشه‌ی تاریخی حرم مطهر و موضع قرارگیری مقابر سلاطین صفوی
(راهنمای قم با ۶۴ گراورویک نقشه، ۱۳۱۷ شمسی)

نتیجه

پس از بررسی و مطالعه‌ی اطلاعات تاریخی و تطبیق آن با تغییرات تاریخی صورت گرفته بر مقابر پادشاهان دوره‌ی صفویه در حرم مظهر حضرت معصومه (س)، مشخص می‌شود که این بخش‌ها در طول تاریخ شکل‌گیری خود دچار تغییرات بسیاری گردیدند. با توجه به اهمیت موضوع مزارات در دانش تاریخ، اهمیت ثبت و ضبط و مستند نگاری این تغییرات برای آیندگان ضروری و مهم می‌نماید.

پس از مطالعه‌ی مستندات تاریخی و مشاهدات میدانی از وضعیت فعلی مقابر موجود مشخص می‌گردد که در میان مقابر پادشاهان صفوی، مقبره‌ی شاه عباس دوم در گذر زمان دچار تغییرات و آسیب‌های کمتری گردیده و محل دفن او از طریق سنگ متمایل به قرمز و قهوه‌ای قابل تشخیص می‌باشد، با این همه، امروزه صندوق و پایه‌های آن وضعیت نامشخصی دارند. مقبره‌ی شاه صفی و تزیینات صفوی آن نیز به مرور ایام دچار تغییرات زیادی گردیده. به طوری که موضع قبر شاه صفی محو گردیده‌ست. اما براساس مستندات تاریخی، که ذکر آن در مقاله آمد، موضع قرارگیری قبر قابل شناسایی می‌باشد، که هم اکنون در قسمت زنانه‌است و خوشبختانه صندوق فاخر این مقبره در موزه‌ی آستانه قم محفوظ مانده‌است. مقبره‌ی شاه سلیمان و شاه سلطان حسین نیز کاملاً محو گردیده و تنها با استفاده از قرائن و شواهد تاریخی موضع قرارگیری قبر آنها قابل تشخیص می‌باشد، که در این مقاله به آن اشاره شد.

ضرورت بررسی مقابر شاهان صفوی که در این مقاله به آن پرداخته شد؛ از این جهت است که این بخش‌ها در طول ایام دچار تغییرات بسیاری شده‌بود و ممکن است در آینده نیز تغییر کند و بنابراین تشخیص محل دقیق مدافن این شاهان ممکنست در آینده سخت‌تر باشد. حال با دانستن آن، بخشی از تاریخ که تا حدی در ابهام بود، برای پژوهندگان تاریخ روشن‌تر شد تا این امکان برای آنها فراهم شود که نسبت به سایر موضوعات در حول همین مبحث، دسترسی آسان‌تر داشته باشند.

منابع

- اعتماد السلطنه، محمد حسن خان (۱۳۶۷) تاریخ منتظم ناصری، تصحیح محمد اسماعیل رضوانی، ۳ جلدی، تهران، نشر دنیای کتاب.
- الحسینی خاتون آبادی، سید عبدالحسین (۱۳۵۲) وقایع السنین والاعوام، تهران، کتاب فروشی اسلامیة.
- پیرنیا، حسن و اقبال آشتیانی، عباس (۱۳۸۰) تاریخ ایران از آغاز تا انقراض سلسله قاجاریه، تهران، نشر خیام.
- تاورنیه، ژان باتیست (۱۳۸۹) سفرنامه، ترجمه‌ی حمید ارباب شیرانی، تهران، نشر نیلوفر.
- ترکمان، اسکندریگ (۱۳۸۲) تاریخ عالم آرای عباسی، تصحیح ایرج افشار، ۳ جلدی، تهران، نشر امیرکبیر.
- حسینی فسایی، حاج میرزا حسن (۱۳۸۲) فارسنامه ناصری، تصحیح منصور رستگار فسایی، ۲ جلدی، تهران، نشر امیرکبیر.
- راهنمای قم با ۶۴ گراور و یک نقشه، قم، دفتر آستانه‌ی قم، ۱۳۱۷ شمسی.
- سعادت، بیژن (۱۹۷۱ میلادی) بارگاه معصومه (ع)، ۳ جلدی، فلورانس، نشر دانشگاه پهلوی شیراز.
- شاردن، جان (۱۳۷۲) سفرنامه، ترجمه‌ی اقبال یغمایی، ۵ جلدی، تهران، نشر توس.
- شاملو، ولی قلی بن داود قلی (۱۳۷۱) قصص الخاقانی، تصحیح سید حسن سادات ناصری، ۲ جلدی، تهران، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- _____ (۱۳۷۴) قصص الخاقانی، تصحیح سید حسن سادات ناصری، ۲ جلدی، تهران، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- فلور، ویلم (۱۳۶۷) اشرف افغان بر تخت‌گاه اصفهان، ترجمه‌ی ابوالقاسم سری، تهران، نشر توس.
- فیض قمی، عباس (۱۳۴۹) گنجینه آثار قم، ۲ جلدی، قم، چاپ‌خانه‌ی مهراستوار.
- قزوینی، ابوالحسن (۱۳۶۷) فوائد الصغویه، تصحیح مریم میراحمدی، تهران، موسسه‌ی مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
- کارری، جملی (۱۳۴۸) سفرنامه کارری، ترجمه‌ی عباس نخجوانی و عبدالعلی کارنگ، تبریز، اداره کل فرهنگ و هنر آذربایجان شرقی.
- کمپفر، انگلبرت (۱۳۵۰) در دربار شاهنشاه ایران، ترجمه‌ی کیکاووس جهاننداری، تهران، سلسله انتشارات انجمن آثار ملی.
- مدرسی طباطبایی، سید حسین (۲۵۳۵ شاهنشاهی) تربت پاکان، ۲ جلدی، قم، چاپ‌خانه مهر قم و انجمن آثار ملی.
- مستوفی، محمد حسن (۱۳۷۵) زبده التواریخ، به کوشش بهروز گودرزی، تهران، مجموعه انتشارات ادبی و تاریخی موقوفات دکتر محمود افشار یزدی.
- موسوی فندرسکی، سید ابوطالب (۱۳۸۸) تحفه العالم در اوصاف و اخبار شاه سلطان حسین، تهران، کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
- ناصرالشریعه، شیخ محمد حسین (۱۳۴۲) تاریخ قم، قم، موسسه مطبوعات دارالعلم.
- ناصرالدین شاه قاجار (۱۳۸۱) سفرهای ناصرالدین شاه به قم، تصحیح فاطمه قاضیها، تهران، سازمان اسناد ملی ایران.
- نوایی، عبدالحسین [گردآورنده] (۱۳۶۰) اسناد و مکاتبات سیاسی ایران، شاه صفی، تهران، بنیاد فرهنگ ایران.

- واله قزوینی اصفهانی، محمدیوسف (۱۳۸۲) ایران در زمان شاه صفی و شاه عباس دوم، به کوشش محمدرضا نصیری، تهران، انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- وحید قزوینی، میرزا محمد طاهر (۱۳۸۳) تاریخ جهان آرای عباسی، به کوشش سید سعید میرمحمد صادق، تهران، نشر پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- یوسف زاده، بهزاد (۱۳۸۷) راهنمای موزهی آستانه مقدسه قم، قم، نشر زائر.
- VOYAGES, DU CHEVALIER CHARDIN, EN PERSE, Paris, 1811.

